فضل الله انڍڙ
اسسٽنٽ پروفيسر
گورنمينٽ ڪاليج، پنو عاقل

ادبي ٿيوريءَ جو مختصر تعارف، اهميت ۽ اطلاق

(BRIEF INTRODUCTION, IMPORTANCE AND FRAMEWORK OF THE LITERARY THEORY)

Abstract:

Literary theory explores the principles and methods used to interpret literature. It encompasses various schools of thought, such as Structuralism, Poststructuralist, Marxism, Feminism, Post colonialism and more. Applications include analysing texts to uncover hidden meaning, understanding cultural contexts, and examining the impact of language on interpretation. Literary theory enhances our understanding of literature by providing diverse perspectives and frameworks for critical analysis.

ادب جون مختلف وصفون بيان ڪيون ويندديون آهن. ادب فقط لطافت، وندر ۽ مزي خاطر ئِي نه هوندو آهي، پر ان جو ڪونه ڪو مقصد به هوندو آهي. ماهرن ادب جي پرک جا به معيار مقرر ڪيا آهن، ان پرک کي ادبي تنقيد چئجي ٿو. ادبي تنقيد گهڻو پراڻو علم آهي، ان جي ارتقا 300 قبل مسيح ارسطو جي تنقيدي ڪتاب Poetics کان چئي وڃي ٿي. ان بعد پيو ڪتاب 'On the sublime ادب ۾ جماليات' جي موضوع تي ملي ٿو. يورپ ۾ نئين سجاڳي واري دؤر جي ابتدا ۾ فلپ سڊني تنقيدي مقالو'شاعري جو دفاع' لکيو هو. سترهين ۽ ارڙهين صدي ۾ ڪلاسيڪيت ۽ اڻويهين صدي ۾ رومانوي شاعري ۽ تنقيد جو زمانو هو. ادبي تنقيد سان ادبي ٿيوري جي گڏجڻ جو دؤر ويهين صدي آهي. تنقيد سان سلهاڙيل هڪ ٻيو علم به آهي جنهن کي ٿيوري، ادبي ٿيوري يا تنقيدي ٿيوري به چئبو آهي. ادبي ٿيوري ۽

ادبي تنقيد ۾ ٿورو فرق آهي پر انهن جو پاڻ ۾ تعلق به گهاٽو آهي. جيڪڏهن ائين چئجي ته ادبي ٿيوري ۽ ادبي تنقيد هڪ ٿي سگهن ٿيون، ته اهو به غلط نه ٿيندو. ڇو ته انهن ٻنهي کي گڏائي ادبي مطالعن لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي. ادبي ٿيوري ڇا آهي؟ ان سوال جي جواب ۾ چئي سگهجي ٿو ته ادبي ٿيوري خيالن ۽ سوچن جي اصولن ۽ قاعدن جو هڪ اهڙو مجموعو آهي جنهن جو استعمال ادب جي عملي مطالعي لاءِ ڪيو ويندو آهي. مطلب ته عملي ڪم تنقيد آهي، جنهن جو واسطو ٻولي، ڪردارن، صنفن جي فن، ڪارج، ڪهاڻي جي ٿيم ۽ ڪرادرن وغيره سان آهي ۽ شاعري ۾ وري شاعراڻين خاصيتن ۽ صنعتن کي جاچڻ ۽ پرکڻ سان آهي.

ادبي ٿيوري مان مراد ڪا ادبي تحرير نه آهي پر ان جو مطلب اهڙا خيال ۽ معنائون آهن، جيڪي ادبي تحريرن ۾ لڪل هوندا آهن، انهن کي ڪنهن نه ڪنهن زاويي، نظريي يا لاڙي جي نظر سان ڳولڻ ۽ جاچڻ لاءِ مدد ڪرڻ ادبي ٿيوري جو ڪم آهي. مطلب ته ادبي ٿيوري ادبي تخليقن کي سمجهڻ جو هڪ وسيلو آهي، جنهن جي ذريعي تخليقن کي مختلف پهلوئن کان پرکيو ۽ پروڙيو ويندو آهي. ان سان گڏ ادبي ٿيوري اهو به چئي ٿي ته ادب کي ڪيئن پڙهجي ۽ ٻيو اهو به چئي ٿي ته ادب جي متن جي پٺيان ڪهڙي معنيٰ ٿي سگهي ٿي. ادبي ٿيوري ۾ ليکڪ ۽ تخليق جي وچ ۾ تعلق جو مطالعو ڪيو ويندو آهي. جنهن ۾ ادب کي تاريخ، ثقافت ۽ لسانيات سان سلهاڙي پڙهيو وڃي ٿو.

ادبي ٿيوري جون مختلف ڪتابن ۾ مختلف وصفون ڏنل آهن. انهن مان هڪ وصف هيٺ ڏجي ٿي:

> Literary Theory` is the body of ideas and methods we use in the practical reading of literature. By literature theory we refer not to meaning of a work of literature but to the theories that reveal that literature can mean. Literary theory is a description of the underlying principles, one might say the tools, by which we attempt to understand literature. (iep.utm.edu/literary/#H5)

(ترجمو: ادبي نظريو خيالن ۽ طريقن جو هڪ اهڙو مجموعو آهي جيڪو اسان ادب جي عملي پڙهڻي لاءِ استعمال ڪندا آهيون. ادبي نظريي جي ذريعي اسان ادبي ڪم جي معنٰي ڏانهن نہ پر انهن نظرين ڏانهن اشارو ڪيون ٿا جيڪي ظاهر ڪن ته ادب جي ڪهڙي معنٰي ٿي سگهي ٿي. ادبي نظريو اهڙن بنيادي اصولن جي تشريح ڪندو آهي جن ڪي اسان ان جا اوزار(Tools) بہ چئي سگهون ٿا، انهن (اوزارن يا اصولن) ذريعي اسان ادب کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪندا آهيون.)

جڏهن به ادبي ٿيوري جي فن ۽ تاريخ جو مطالعو ڪيو ويندو ته ان کي ادبي تنقيد جي تاريخ ۽ فن کان جدا ڪري نه سگهبو. ادبي تنقيد جو تعلق ادبي تحرير يا تخليق جي هنر سان آهي، ان ڪري روايتي ادبي مطالعن ۾ زور فن تي ڏنو ويندو هو. قديم تنقيد ۾ بہ تخليقن مان مختلف نظرين ۽ فڪرن کي اجاگر ڪيو ويندو هو. انهن روايتن ۾ علامت نگاري ۽ جمالياتي پهلو قابل ذڪر آهن. تنقيد جي شعبي ۾ تنقيد جو ڪم فقط تنقيد نگار جي حوالي ٿيل هوندو آهي ۽ تخليق مان معنٰي حاصل ڪرڻ جي اجازت فقط نقاد کي حاصل هوندي آهي. ان تشريح مان قاري استفادو حاصل ڪري تخليق کي سمجهي سگهندو آهي. ان باري ۾ رزاق مهر لکي ٿو ته:

ادبي نقاد ڪنهن ڪتاب جي تشريح ان لاءِ ڪندو آهي، ته جيئن پڙهندڙ کي ليکڪ جي مقصد سمجهڻ ۾ مدد ملي سگهي. هڪ سٺو نقاد ان ڪتاب جي خوبين ۽ خامين کي بيان ڪندو آهي ۽ پڙهندڙ کي ان جي خاصيتن کان آگاهہ ڪندو آهي ۽ جيڪو ڪجهه تعريف جي لائق هوندو آهي، تنهن جي سفارش ڪندو آهي. جيئن سان بو (Sainte Beuve) چيو آهي: ’هو (نقاد) عوام جو سيڪريٽري هوندو آهي.‘ هو ڪتاب جي مواد جي چنڊڇاڻ ۽ سٺين ڳالهين جي نشاندهي ڪري نه صرف پڙهندڙ جي رهبري ڪندو آهي، بلڪ ذهني پورهيو ڪرڻ

جي سلسلي ۾ هنن جو وقت بہ بچائيندو آهي. (مهر، 25,2013)

مطلب ته تنقيد ۽ ٿيوري ۾ اهو فرق آهي ته نقاد تنقيد ڪري فقط معنيٰ ميسر ڪري ڏئي ٿو ۽ پڙهندڙ ان ميسر ڪيل معنيٰ مان استفادو حاصل ڪري سگهن ٿا، پر ٿيوري هر پڙهندڙ کي پنهنجي لياقت ۽ سمجهه موجب معنيٰ حاصل ڪرڻ جو اختيار ڏئي ٿي. نه صرف اختيار ڏئي ٿي پر ان معنيٰ جو قدر به ڪري ٿي ۽ ان کي قبول به ڪري ٿي.

ڪي ماهر ادبي تنقيد ۽ ادبي ٿيوري کي هڪ ڪري سمجهندا آهن جڏهن ته ڪن جي خيال ۾ اهي ٻئي ڪم جي اعتبار کان هڪٻئي کان الڳ آهن. هيٺ ڏنل اصطلاحن جي ڊڪشنري مان انهن ٻنهي جي ڪمن کي سمجهي سگهجي ٿو.

> Literary criticism is the overall term for studies concerned with defining, classifying analysing, interpreting and evaluating works of literature. On the other hand, literary theory is the theory that guide those that criticize people`s work(s). (Abrams 2009 61)

> (ترجمو: ادبي تنقيد مجموعي طور تي ان مطالعي کي چئجي ٿو جنهن ۾ ڪنهن به ادبي فنپاري جي تعريف، درجه بندي، تجزيو، تشريح، يا جائزو ورتو ويندو آهي. جڏهن ته ادبي ٿيوري هڪ اهڙو نظريو آهي جنهن جو ڪم لکڻين تي تنقيد ڪرڻ لاءِ تنقيدنگارن جي رهنمائي ڪرڻ آهي.)

جنهن کي جديد ٿيوري چئجي ٿو اها بعد جي پيداوار آهي. جنهن جي شروعات ويهين صدي عيسوي جي پوئين اڌ ۾ ٿي ۽ ان کي يونيورسٽين تيار ڪري نصاب ۾ شامل ڪيو. جڏهن ادب جي ڪارج ۽ مقصديت جو سوال سامهون آيو ته ادبي ٿيوري زور وٺڻ شروع ڪيو. ادب کي پڙهڻ جا نظرياتي طريقه ڪار مقرر ٿيڻ لڳا ۽ گهڻيون نئي ٿيوريون نروار ٿيڻ لڳيون. هر ٿيوري پاڻ

سان پنهنجا بنياد ۽ اصول آندا. هڪ ٿيوري کي ٻي ٿيوري چئلينج ڪيو يا رد ڪيو يا ان ۾ اضافو ڪيو.

ادبي ٿيوري جو سلسليوار تاريخي مطالعو ڪري ان جي ڪارج کي وڌيڪ بهتر نموني سمجهي سگهجي ٿو.ادبي ٿيوري ادب جي تشريح ڪرڻ جو هڪ طريقه ڪار آهي جنهن ويهين صدي ۾ ادب جي مروج وصف تي به اعتراض واريو هو. مثلاً،’ادب معاشري جي عڪاسي ڪندڙ هوندو آهي‘ يا ’ادب انساني فطرت جو مطالعو آهي.‘ يا ’ادب ان زماني جون حقيقتون بيان ڪندو آهي جنهن ۾ اهو تخليق ڪيو ويندو آهي‘ يا ’ادب ۽ تاريخ جي باري ۾ چيو ويندو آهي ته ادب ۾ ڪردار فرضي هوندا آهن پر واقعا سچا هوندا آهن جڏهن ته تاريخ ۾ ڪردار سچا هوندا آهن پر واقعن جي سچائي تي شڪ ڪيو ويندو آهي ڇو ته تاريخ بادشاهن جي سرپرستي ۾ لکي ويندي هئي.‘ وغيره.

ادبي ٿيوري جي ماهرن جو چوڻ آهي ته ادبي ٿيوري جو پهريون ۽ مکيه سوال اهو آهي ته: ادب ڇا آهي؟ ”ادبي ٿيوري هڪ تعارف (Literary theory: An Introduction) نالي ڪتاب ۾ ٽيري ايگلٽن ٿيوري جي اوسر جو تاريخوار جائزو ورتو آهي. ٽيري ايگلٽن هڪ مارڪسي نظرياتي تنقيدنگار آهي. هو ان مباحثي جي شروعات ادب جي وصف سان ڪري ٿو ۽ چوي ٿو ته ادبي ٿيوري جو تعلق ادب سان آهي ان ڪري جڏهن پاڻ ادب جي تعريف ۽ تشريح ڪري اهو سمجهنداسين ته ”ادب ڇا آهي؟“ ته ان سوال جي جواب مان ئي اسان کي معلوم ٿيندو ته ادبي ٿيوري ڇا آهي ۽ اها ڪيئن ڪم ڪري ٿي. هو ڪتاب جي تعارف ۾ ادب پرکڻ جي ٽن مختلف زاوين يا رخن کي بحث هيٺ آڻي ٿو ۽ انهن وصفن جي معنائن جي روشني ۾ ايندڙ بابن ۾ادبي ٿيوري کي واضع ڪري ٿو.

> There have been various attempts to define literature. You can define it, for example, as ‘imaginative’ writing in the sense of fiction-writing which is not literally true.(Eagleton, Terry 2008 01)

(ترجمو: ادب جون مختلف وصفون بيان ڪيون ويون آهن. جهڙوڪ لکٽي جيڪا افسانوي هجي ۽ جيڪا حقيقت تي مبني نہ هجي.)

ايگلٽن بحث جي شروعات ادب جي ان وصف سان ڪري ٿو جيڪا سترنهين ۽ ارڙهين صدي ۾ يورپ ۽ انگلينڊ ۾ ادب لاءِ ڪئي ويندي هئي. ان تي تجزيو ڪندي لکي ٿو ته جيڪڏهن شيڪسپيئر ۽ ملٽن جي ڪمن کي ادب چئبو ته بيڪن، مونٽينيا، ميٿيو آرنلڊ جي مضمونن کي ڇا ۾ شمار ڪنداسين. جيڪڏهن ادب فقط مصنوعي، تصوراتي ۽ غير حقيقي واقعن تي مشمل آهي ته سفرناما، سوانح عمريون، آتم ڪهاڻيون، خط، ۽ ٻيا علمي شعبا جن ۾ مذهبي خطبا، سائنسي، سماجياتي، نفسياتي ۽ فلسفي تي مشتمل علمن کي ادب کان ٻاهر ڪڍي ڇڏبو ڇا؟ ٽيري ايگلٽن ٻيو تجزيو روسي هيئت پسندن جي باري ۾ ڪيو آهي، جن جو چوڻ آهي ته ادب لاءِ هڪ ’خاص ادبي ٻولي‘ هوندي آهي. جيڪاDefamiliarization(ناشناسائي)تي مبني يا عجيب ۽ پرتڪلف هوندي آهيءعام ٻولي کان مختلف هوندي آهي. جيئن سنڌي ۾ مرحوم حڪيم فتح محمد سيوهاڻي پنهنجي ڪتاب ’آفتاب ادب‘ ۾ عام ٻولي ۽ ادبي ٻولي ۾ فرق ظاهر ڪيو آهي ته:

ادبي ٻولي جو درجو ’عام‘ ٻوليءَ کان بالا ۽ برتر آهي. انهيءَ درجي جي ٻوليءَ کي ادب ۽ ساهت سڏبو آهي. ٻولي انهيءَ درجي ۾ اچي، هڪ گلزار پر بهاربنجيو پوي ٿي. ٻوليءَ جي انهيءَ ادبي گلستان ۾ قسمين قسمين چمن ۽ ٻارا ٻڌجن ٿا، گوناگون گل ۽ گلبدن پوکيا وڃن ٿا، طرحين طرحين واس ۽ سڳنڌ ڦلجن ٿا، پانت پانت جون رونقون ۽ رنگ پسجن ٿا، پري پري کان ادبي گلن ڦلن جون چڪيون، ادبي وڻن ٻوٽن جون جنسون آڻي پوکجن ٿيون، يعني اهو سڀ ڪجهه سامان موجود ڪرڻو پوي ٿو، اهي سڀ مانداڻ منڊٽا پون ٿا، جن سان ادب جي گلزار ۾ سدا بهار اچي.

(سيوهاڻي،

(1959 ،09)

ٽيري ايگلٽن هيئت پسندن جي خاص ٻولي جي باري ۾ راءِ ڏئي ٿو ته:

> هيئت پسند چوندا آهن ته ادبي ٻولي قدرن سان انحرافي اڪاين تي مشتمل هوندي آهي. هڪ قسم جو لساني تشدد، ادب هڪ 'خاص' ٻولي جو حامل هوندو آهي، جيڪا روزمره جي 'عام' ٻولي جي متضاد هوندي آهي. (ايگلٽن، 2019، 30)

روسي هيئت پسند تنقيدي تجزين ۾ فڪر تي زور نه ڏيندا هئا. هن ٿيوري موجب ليکڪ نه پر ادبي تخليق جو فن اهم هوندو آهي ان ڪري اهي ٻولي ۽ فن جي جاچ پڙتال تي زور ڏيندا هئا. ان ٿيوري ۾ اهو ڏٺو ويندو آهي ته شاعري ۾ وزن ۽ ترنم جو ڪيترو خيال رکيو ويو آهي، تشبيهه، استعاري، ڪنائي، حرف تجنيس ۽ مڙني لفظي ۽ معنوي صنعتن جي استعمال کي اهميت ڏني ويندي آهي. ٽيري ايگلٽن موجب: "بهرحال هيئت پسند اجا به ان خيال جا هئا ته 'عجيب بنائڻ' ئي ادب جو جوهر آهي". (ايگلٽن 31 2019) روسي هيئت پسندي جا ٻين نظرين تي ب‍ه اثر پيا. ان جا اصول ساختيات سان ملندڙ آهن. ان کان علاوه نئين تنقيدنگاري ۽ عملي تنقيد تي ب‍ه روسي هيئت پسندي جا اثر موجود آهن.

ٽيري ايگلٽن ان تعارفي باب جو ٽيون تجزيو آءِ اي رچرڊز جي عملي تنقيد Practical Criticism واري طريقي جو تجزيو ڪيو آهي. اهو طريقو ب‍ه روسي هيئيت جيان متن جي پرک تي زور ڏئي ٿو. ان طريقي کي ٽيري ايگلٽن غيرموزون سمجهي ٿو. آءِ اي رچرڊز جيڪو ڪيمبرج يونيورسٽي ۾ پروفيسر هو. هن جيڪو طريقو متعارف ڪيو ان ۾ Close reading نڪتو اهم آهي. هو يونيورسٽي جي انڊر گريجوئيٽ شاگردن کي شاعرن جا نالا هٽائي، فقط شاعري جو متن ڏئي، انهن کان تجزيا ڪرائيندو هو. انهن تجزين جا نتيجا تمام گهڻو حيران ڪندڙ هئا. چاڪاڻ ت‍ه

شاگرد هڪ مخصوص طبقي، ذهن، مزاج، معروضي حالتن ۽ تربيت سان انهن ليکن کي جاچيندا هئا ۽ معنائون ڪڍندا هئا. ان تنقيد کي عملي تنقيد جو نالو ڏنائين. آءِ اي رچرڊز جي عملي تقيد تي ردعمل ڏيندي ٽيري ايگلٽن لکي ٿو:

> منهنجي لاءِ ان منصوبي جو سڀ کان وڏيڪ دلچسپ پهلو جيڪو رچرڊز کان به محفوظ رهيو، اهو هو ته راين جو اهو اختلاف ڪنهن حد تائين شعور ۽ لاشعور جي تابع رهيو. رچرڊز جي ان انڊرگريجوئيٽ مطالعي کي پڙهندي ڪو تشريح ۽ ترجماني جي ان عادت تي اچي پهچي ته فوري طور تي اهي ڪهڙي شيءِ کي ادب جي ذمري ۾ ڳڻن ٿا. اهي هڪ نظم جي باري ۾ ڪهڙو تصور رکن ٿا ته ان کي ڪهڙي شيءِ جو حامل هئڻ گهرجي. ان ۾ ڪا به حيراني جي ڳالهه نه آهي. ان تجربي ۾ شامل سمورا شاگرد قياسي، گورا، نوجوان، وچين يا مٿئين طبقي سان تعلق رکندڙهئا. جن انگريزي جي تعليم نجي طور حاصل ڪئي هئي. اهي ڪيئن سمجهي پئي سگهيا ته هڪ نظم خالص ادبي عوامل کان وڏيڪ هڪ اهم معاملي تي انحصار ڪندو آهي. انهن جو هي جواب انهن جي وسيع منصوبن ۽ عقيدن سان ڳنڍيل هو. (ايگلٽن، 2019، 42 - 43)

ادبي ٿيوريدانن جو چوڻ آهي ته ادبي ٿيوري ادب کي هڪ مقام عطا ڪري ٿي. ڪنهن بہ تخليق جي ماهيت کي سمجهڻ ۽ ان ۾ لڪل معنائن ۽ ٻولي جي پويان جيڪي ثقافتي عوامل آهن، ادبي ٿيوري ان تي بحث ڪري ٿي. ڇو ته لکڻين ۾ تمام گهڻيون معنائون لڪل هونديون آهن هر ٿيوري پنهنجي پنهنجي مزاج موجب متن مان معنيٰ تلاش ڪري ٿي. ان بعد ان لکڻي جي قدر ۽ قيمت ۾ اضافو ٿئي ٿو. ٿيوري تخليقن جي معنائن جي تهن تائين پهچي ان تخليق کي عرفان عطا ڪري ٿي. مطلب تہ ادبي ٿيوري ادب فهمي لاءِ ٻيهر نئين انداز سان سوچڻ جو ڪم سرانجام ڏئي ٿي:

گهڻا ٿيوري ساز ۽ ادبي نقاد اهو يقين رکندا آهن ته يا ته ادب جي وضاحت نه ٿي ڪري سگهجي يا ان کي ڪنهن ٻولي جي استعمال ۾ ڏسي سگهجي ٿو.گهڻا ٿيوري ساز وري پنهنجي طريقي ڪار ۽ نتيجن اخذ ڪرڻ ۾ اختلاف جا حامل هوندا آهن يعني ته متن ۾ معنيٰ ڪيئن تخليق ٿيندي آهي، گهڻا ٿيوري ساز اهو مڃيندا آهن ته متن ڪنهن هڪ ۽ مستقل معنيٰ جا حامل نه هوندا آهن. ادبي ٿيوري جي باري ۾ جيڪڏهن سادن لفظن ۾ ڳالهه ڪجي ته اهي اهڙا عمل ۽ نظريا آهن جن تحت نقاد فن، ادب ۽ ثقافت جي باري ۾ لکندا يا ڳالهائيندا آهن، جيڪي چند مفروضن تي مبني هوندا آهن. اهي مفروضا ادبي ٿيوري بڻجندا آهن. جتي اهو طئه ڪيو ويندو آهي ته ڪم جو ڪهڙو حصو اهم آهي.ادبي ٿيوري متن جي گهرائي سان مطالعو ڪندي آهي. جنهن تحت نوان نتيجا نڪرندا آهن. (آڪاش، 08 19،20)

ادبي ٿيوري جو بنياد ’متن(Text)‘ کي قرار ڏنو ويندو آهي ۽ متن جي معنيٰ ڪنهن نثر جي ٽڪري بجاءِ وسيع معنيٰ ۾ ورتي وڃي ٿي. جيڪڏهن ائين چئجي تہ ٿيوري پنهنجي اوزارن سان متن جي چيرڦاڙ ڪري معنيٰ ڪڍي ٿي ته غلط نه ٿيندو. متن جي اصطلاحي معنيٰ سمجهڻ بغير ادبي ٿيوري جو Discourse سمجهڻ ڏکيو ٿي پوندو. ان بار ۾ ڊاڪٽر عامر سهيل لکي ٿو:

ادبي ٿيوري جو بنياد متن (Text) جي تعبيرن تي استوار هوندو آهي، ان ڪري متن جو نئون يا جديديت پڄاڻان تصور واضع هجڻ ضروري آهي. متن جي پراڻي تعريف موجب هر لکيل شيءِ جنهن مان ڪا معنيٰ ملي ان کي متن چئبو آهي.تحقيق ۽ تنقيد ٻنهي ۾ متن جو اهو مفهوم صدين کان رهندو آيو آهي. يعني هر با معنيٰ تحرير متن آهي. ادبي ٿيوري جي بنيادگذارن متن جي ان روايتي مفهوم سان گڏ ڪائنات جي سڀني مظهرن کي به متن جو درجو ڏئي ڇڏيو آهي. هاڻي متن مان مراد

> سڀ رنگ، مذهبي ۽ سياسي علامتون، نظريا، نصب العين، اخلاقيات، سائنسي ۽ سماجي علم، گهر، خاندان، فرد، ايتري قدر جو هر مادي شيءِ هڪ متن آهي. ٻين لفظن ۾ هر اها شيءِ جنهن کي ڏسي پاڻ سوچڻ تي مجبور ٿيون يا ان مان ڪا معنيٰ نڪري يا ان جا اثر محسوس ڪيا وڃن، اهو به متن آهي. اها موسم هجي يا موسيقي يا مصوري اهي سڀ متن جا روپ آهن. متن جو تحريري طور موجود هجڻ ضروري نه آهي، هر علامت، ساخت، شڪل، ايتري قدر جو ڪپڙن جا ڊزائن به متن چئي سگهجن ٿا. ادب ۾ شامل هر صنف متن آهي، اهو نثر هجي يا نظم مطلب ته متن کان ٻاهر ڪجھ به نه آهي. متن جو اهو وسيع مفهوم ٿيوري ۾ بحث هيٺ اچي ٿو. جنهن مان تنقيد ۽ تعبير جو هڪ نئون جهان پنهنجي سامهون انڪشاف ڪرڻ لاءِ تيار رهي ٿو. جيڪڏهن نوعيت ۽ قسمن جو ذڪر ڪيون ته آساني خاطر متن کي هيٺين حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو، مثلاً؛ ادبي متن، ثقافتي متن، سياسي متن، مذهبي متن ۽ صحافتي متن وغيره. (سهيل ، 2022، 2)

جڏهن متن کي ايتري وسيع درجي جي معنيٰ تائين ڦهلايو ويو ته ادبي تنقيدي مطالعن ۾ ٻين علمن سان گڏائي پڙهڻ جي گنجائش نڪري پئي.

ٿيوري جو چوڻ آهي ته متن جون ڪيترويون ئي معنائون ٿي سگهن ٿيون. ٿيوري جو اهم ۽ بنيادي ڪم اهو آهي ته اها ٻولي کي مرڪز بڻائي ٿي ۽ ٻولي ثقافتي ساخت جو حصو آهي. ٻيو ته ٿيوري جو بنياد ئي ان ڳالھ تي آهي ته ادبي تحرير کي ادبي تنقيد جي مقرر معيارن سان گڏ ٻين علمن سان سلهاڙي پڙهيو وڃي. انهن ۾ فلسفو، سماجيات، نفسيات، تاريخ، سياسي ۽ معاشي فڪر اچي وڃن ٿا. ادبي ٿيوري جا جيڪي مشهور نظريا ۽ تصور آهن انهن کي ڊاڪٽر عامر سهيل هيٺئن بيان ڪيو آهي؛

> ادبي ٿيوري ۾ رائج نظرين ۽ تصورن ۾ ڪن جي مقبوليت وڌيڪ آهي ۽ هر اهم نقادپنهنجي تصنيفن ۾ انهن جو ذڪر ڪيو آهي. انهن مان اهم يا ڪليدي تصورن ۾ ساختيات، ساختيات پڄاڻان، پچ گهڙ، جديديت پڄاڻان، تنقيد تحليل نفسي، عورتزاد تنقيد، جنسي مطالعا، بيئڪي ۽ بيئڪيت پڄاڻان مطالعا، ماحولياتي تنقيد، نئين تاريخيت، ثقافتي ماديت ۽ علم بيان (Narratology) شامل آهن. اهي سڀ ڊسڪورس جون مختلف شڪليون آهن. (سهيل،2022، 2)

جديد ادبي ٿيوري جي ڪجهه بنيادي نظرين جو مختصر تعارف هيٺ ڏجي ٿو.

1.ساختيات Structuralism:

جديد ادبي ٿيوري جو بنياد ان تي آهي ته اها ادب ۽ تنقيد جي ڪجهه اڳوڻن تصورن کي رد ڪري ٿي. افلاطون کان ويندي ويهين صدي تائين اهو خيال ڪيو پئي ويو ته شين ۽ ان جي متعلق تصور دنيا ۾ اول ئي موجود آهن ٻولي فقط انهن کي نالا ڏيندي آهي. مطلب ته ٻولي کي فقط اظهار جو ذريعو تصور ڪيو ويندو هو.ارسطو ته ايئن به چيو ته نالا شين جي اندر موجود خاصيتن کي ظاهر ڪندا آهن. انهن تصورن کي پهريون لسانيات وارن رد ڪيو. خاص ڪري 'لفظ' ۽ ان جي'معنيٰ' واري نظريي تي سوئز ماهر لسانيات فرانڊڊ سوسيئر نئون نظريو پيش ڪيو. هن لفظ کي'Sign' نشان' سان مشابهه ڪيو ۽ ان کي ٻن حصن ۾ ورهايو، هڪ حصوSignifierجيڪا لفظ جي لکيل علامت ۽ آواز يا اُچار مثلاً جيئن لفظ 'وڻ' آهي ان کي جذهن لکيو ويندو ته ان جي هڪ تحريري شڪل هوندي ۽ ٻيو حصو ان لفظ جو تصور Image يا عڪس جيڪو لفظ 'وڻ' چوڻ سان اسان جي ذهن ۾ اڀري ٿو، ان کي هن Signified جو نالو ڏنو. سوسيئر چوي ٿو:

> ان سگنيفائر ۽ سگنيفائيڊ جو هڪ ٻئي سان تعلق Arbitrary (بي قاعدي يا خودمختيار) هوندو آهي.

> جيڪڏهن لفظ ۽ شيءِ جي وچ ۾ تعلق فطرتي هجي ته هر شيءِ لاءِفقط هڪ لفظ هجي ۽ ’وڻ‘ لاءِ به فقط هڪ لفظ هجي. پر ايئن نه آهي.’وڻ‘ کي ڪٿيTree، ڪٿي درخت، ڪٿي پيڙ ۽ ڪٿي وڻ چيو وڃي ٿو. ’در حقيقت لفظ ۽ ان شيءِ جي وچ ۾ ڪوبه فطري، حقيقي ۽ منطقي رشتو ناهي هوندو (پروين، 2016, 164،165)

سوسيئر Structuralismنظريي جو بانيڪار هو. سوسيئر جي نظريي موجب هر شيءِ ڪنهن نہ ڪنهن ساخت جو حصو آهي. ائين ٻولي بہ هڪ ساخت يا نظام جو حصو آهي. ساختيات بہ ٻين نظرين جيان هڪ تجزياتي نظريو آهي جيڪو پهريون لسانيات ۾ بعد ۾ ادب ۽ ٻين شعبن ۾ به استعمال ٿيڻ لڳو. ان باري ۾ ڊاڪٽر ناصر عباس نيّر لکي ٿو ته:

> ساختيات ڪنهن ثقافتي مظهر جي ڪل نظام(ساخت) کي دريافت ڪرڻ جو هڪ طريقو(Method) آهي، جيئن جدليات آهي. جدليات هڪ فلسفانه طريقو آهي ۽ ساختيات هڪ سائنسي طريقو آهي، پر ٻنهي جو مقصد حقيقت جي ڪليت تائين پهچڻ آهي. (نيّر، 2009 128)

سوسيئر جي نظريي جو ٻيو حصو ٻولي جي استعمال ۽ ان جي اصولن متعلق آهي. جنهن کي به هن ٻن حصن ۾ ورهايو آهي Langue ۽ Parole. انهن جي باري ۾ سوسيئر چوي ٿو ته انسان جڏهن ٻولي جو استعمال ڪري ٿو تہ هو پنهنجي ٻولي کي با معنيٰ بنائڻ لاءِ ڪن اصولن جي پابندي ڪري ٿو. اهي اصول ٻولي جا وياڪرڻ يا صرف ۽ نحو جا قاعدا آهن. ان کي هو Langue چئي ٿو ۽ انفرادي طور ’ڳالهايل‘ يا گفتگو ڪيل ٻولي کي هو Parole چئي ٿو. سوسيئر جو ٽيون اهم نڪتو لفظ جي معنيٰ متعلق آهي جنهن ۾ هو چوي ٿو ته لفظن جي معنائن کي سمجهڻ يا ڏار ڪرڻ لاءِ انهن جا ضد اهم هوندا آهن. جن کي هو Binary Oppositions (ٻِٽا ابتڙ) چئي ٿو. هو چئي ٿو ته:

> ٻولي کي معنيٰ مهيا ڪرڻ ۾ لفظن جا تضاد اهم ڪردار ادا ڪن ٿا. ’ساختيات‘ ادب جو اهو نظريو آهي،

> جنهن مطابق ڪنهن به زبان جي حقيقت ان جي اندر ئي موجود هوندي آهي، جنهن کي پڙهڻ، پرکڻ ۽ سمجهڻ لاءِ متن کي جاچڻ يا متن جي تجزيي جي ضرورت پوندي آهي جنهن کي متن جو (Decode) ڪرڻ جو عمل ڪوٺيو وڃي ٿو. (پروين ساجده، 2016، 168)

ساختيات کي متن اساس مطالعو چيو ويندو آهي. متن اساس مطالعي جي تشريح ڪندي ڊاڪٽر ناصر عباس نيّر لکي ٿو ته:

> هي مصنف ۽ نقطه نظر بجاءِ فقط متن جو مطالعو ڪري ٿي. سمورن متن اساس تنقيدي نظرين جو بنيادي تقاضا اها آهي ته تحرير ان ڪري ادبي فن پارو نه بڻبي آهي ته ان کي ڪنهن خاص شخص لکيو آهي يا ڪنهن زماني ۾ ان کي لکيو آهي پر تحرير ڪن ضابطن ۽ رسمن جي پابندي جي ڪري ادب پارو بڻجي ٿي، ان ڪري اهميت ان (فن پاري) کي ملڻ گهرجي. جيئن ته ادب هڪ لساني مظهر آهي ان ڪري سمورا متن اساس نظريا ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ ادب جي ’لساني تجزين‘ جي ڪوشش ڪندا آهن. هي مصنف ۽ نقطه نظر بجاءِ فقط متن جو مطالعو ڪري ٿي. سمورن متن اساس تنقيدي نظرين جو بنيادي تقاضا اها آهي ته تحرير ان ڪري ادبي فن پارو نه بڻبي آهي ته ان کي ڪنهن خاص شخص لکيو آهي يا ڪنهن زماني ۾ ان کي لکيو آهي پر تحرير ڪن ضابطن ۽ رسمن جي پابندي جي ڪري ادب پارو بڻجي ٿي، ان ڪري اهميت ان (فن پاري) کي ملڻ گهرجي. جيئن ته ادب هڪ لساني مظهر آهي ان ڪري سمورا متن اساس نظريا ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ ادب جي ’لساني تجزين‘ جي ڪوشش ڪندا آهن. (نيّر 2009 139)

2. ساختيات پڄاڻان **Post Structuralism:**

ٻيو اهم نظريو ساختيات پڄاڻان آهي. جيڪوڪن ڳالهين ۾ ساختيات سان اختلاف رکي ٿو:

ساختيات پڄاڻان وارن ساختيات جي اصولن کي ڦيرائي انهن جو هڪڙو رد پيش ڪيوءِ چيو ته ٻولي ۾ معنيٰ نما Signifierءِ تصور نماSignified کي حتمي شيون يا اصول نه آهن جنهن سان ڪا قطعي معنيٰ Absolute meaning ڏسي سگهجي. ساختيات پڄاڻان جي نقادن نٽشي جي انهيءَ فلسفي تي بنياد رکيو ته There is no meaning but interpretation. . جڏهن ته ساختيات پسند وري متن Text ۾ لساني معنيٰ جي جاچڻ تي زور ڏيندا هئا ۽ ٻولي جي مرڪزيت جي اندر ئي ساخت کي جاچيندا آهن.” (لاشاري 2013 50،51)

ساختيات پڄاڻان، ساختيات نظريي جي ’لفظ‘ جي معنيٰ، ۽ ان جي ’تصور يا عڪس‘ واري نڪتي تي به سخت اعتراض ڪري ٿي. هن نظريي’لفظ‘ ۽ ان جي ’معنيٰ‘ کي سڌو سنئون نه پر متن ۾ استعمال ٿيل پوري جملي ۾ پهرين ۽ پوين لفظن سان گڏائي معنيٰ ڪڍڻ جي ڳالھ ڪئي ۽ چيو ته لفظ جي هڪ نه پر گهڻيون معنائون هونديون آهن. اهي معنائون هڪ وهڪري ۾ هونديون آهن ان ڪري ڪا آخري معنيٰ مقرر ڪرڻ مشڪل ٿي پوندو آهي:

’ساختيات‘ نظريو متن جي جنهن مخصوص معنيٰ ۽ ٻٽن متضادن جو ذڪر ڪري ٿو. ساختيات پڄاڻان فڪر ان دعويٰ کي رد ڪندي اها ڳالھ واضع ڪري ٿو ته، هڪ ئي متن جون گهڻيون ئي معنائون ٿي سگهن ٿيون، چاڪاڻ ته ٻولي بہ لغت وانگر ڪم ڪري ٿي، جنهن ۾ هڪ ئي لفظ جي معنيٰ کي ٻيا به ڪيترائي لفظ بيان ڪندا آهن، تنهن ڪري اهو چوڻ ته متن ۾ مرڪزيت آهي يا ان جي هڪ طئي ٿيل معنيٰ آهي ۽ فقط ابتڙ لفظن جي پسمنظر ۾ انهن کي سمجهي سگهجي ٿو، اهو بلڪل غلط آهي (پروين 2016 187)

2.1 پچ گهڙ Deconstruction:ساختيات پڄاڻان نظريي ۾جيڪ ڍريڊا جو تجزياتي طريقوDeconstruction پچ گهڙ اهم جڳهه والاري ٿو:

> پچ گهڙ نظريو، ساختيات پڄاڻان فڪر رکندڙ نظرين جي تجزيي ۽ مطالعي جو هڪ طريقي ڪار آهي. ٻين لفظن ۾ اهو چئي سگهون ٿا ته ساختات پڄاڻان تحريڪ فڪر آهي ۽ ان جو فن پچ گهڙ نظريو آهي. (پروين 2016 184)

2.2 مصنف جو موت Death of Author:اهي سڀ ادب جي پڙهڻ ۽ معنيٰ ڳولڻ جا طريقا آهن. رولان بارٿ ليکڪ کي جدا ڪري قاري اساس معنيٰ مقرر ڪرڻ واري نظريي جو حمايتي آهي ان ڪري هن 'مصنف جي موت'جو تصور پيش ڪيو. هن متن کي سمجهڻ لاءِ ڪوڊ متعارف ڪرايا ۽ چيو ته معنيٰ متن ۾ لڪل هوندي آهي ان ڪري ان کي متن ۾ تلاش ڪرڻ گهرجي. رولان بارٿ هڪ منفرد تنقيدنگار هو. هن تنقيد کي تخليق جهڙو مزيدار بڻايو. سندس 'مصنف جو موت' مضمون هڪ نئون زاويو هو. رولان بارٿ ساختيات ۾ نوان لاڙا متعارف ڪرايا. سندس منفرد تجزياتي انداز سوسيئر جي خيالن جي تشريح واري ڪتاب 'عڪس، موسيقي ۽ متن Image Music and Text' ۾ پيش ڪيل آهن. سندس ٽيون اهم تجزيو بالزاڪ جي ناوليٽ Sarrasine تي S/Z آهي. هن ۾ رولان تنقيد جي بلند معيار تي نظر اچي ٿو. رولان بارٿ چوي ٿو ته: ۾ Death of the author is The birth of reader مصنف جو موت پڙهندڙ يا قاري جو جنم آهي.

انهن مباحثن کان پوءِ ٿيوري ان مقام تي پهچي ٿي جتي ادب جي مطالعي لاءِ ليکڪ، متن ۽ قاري ٽيئي اهميت اختيار ڪري وڃن ٿا.

ساختيات پڄاڻان فڪر رکندڙ ٻيا نظريا جن ۾ ادب جو مارڪسي نظريو، تحليل نفسي نظريو، عورتزاد ۽ بينڪيت پڄاڻان نظريا به

جڙيل آهن پر انهن جا الڳ تجزياتي طريقا آهن ۽ هر نظري کي جداTheoretical Frameworkهوندا آهن.

3. مارڪسي ادبي ٿيوري Marxism:

جديد ٿيوري 1960ع واري ڏهاڪي کان شروع ٿئي ٿي پر مارڪسي نظريو چڱو اڳ کان ئي ادبي تجزين لاءِاستعمال ٿيندو پيو اچي. هي ادبي نظريو ادب جي ان فڪر کي اجاگر ڪرڻ جو تجزياتي طريقو آهي جيڪو مارڪس جي معاشي فڪر کي جاچي ٿو. هن نظريي کي تمام گهڻن ليکڪن اپنايو. ان نظريي کي ادب ۾ شامل ڪندڙ پهريون ليکڪ ٽراٽسڪي هوجنهن 1924ع ۾ Revolution and Literature نالي هڪ مضمون لکي مارڪسي تنقيد جي شروعات ڪئي. مارڪسي ادبي فڪر ادب براءِ زندگي سان تعلق رکي ٿو. هيءَ ٿيوري مادي زندگي جا معاشي پهلو اجاگر ڪرڻ تي زور ڏئي ٿي.مارڪسي نظريو معروضي حالتن کي مرڪز بڻائيندو آهي. ان نظريي جا حمايتي چوندا آهن ته نواڻ جو سبب مادي تبديليون هونديون آهن. جڏهن ته آئڊيولوجسٽ چوندا آهن ته پهريون خيالن ۾ تبديلي ايندي آهي پوءِ نواڻ جنم وٺندي آهي. هي نظريو طبقاتي نظام، اجاراداري، استحصالي قوتن خلاف ۽ محنتڪش مزدورطبقي جي حمايت لاءِ اتساهه پيدا ڪري ٿو. هي نظريو ادب ۽ اديب مان مظلومن جو ساٿ ڏيڻ سياسي ۽ سماجي سجاڳي پيدا ڪرڻ جي اميد رکي ٿو. روس ۾ مارڪسي بورجوا انقلاب اچڻ بعد مارڪسي ادبي ٿيوري زور ورتو. ان سبب روسي هيئت پسند مارڪسيت وارن جي عتاب هيٺ آيا. روسي هيئت پسند فن تي زور ڏيندا هئا ۽ فڪر کي اهميت گهٽ ڏيندا هئا. سندن چوڻ هو ته: ’شاعري يا نثري ادب ٻين سماجي، سياسي، نفسياتي ۽ معاشي اثرن جي ميلاپ کان پري، الڳ ۽ منفرد هئڻ گهرجي.‘ (لاشاري 2013 24) انهن روين جي ڪري روس ۾ انقلاب اچڻ بعد انهن اديبن لاءِ زمين تنگ ڪئي وئي جيڪي فن ۽ آرٽ کي زندگي کان جدا تصور ڪندا هئا. ٽيري ايگلٽن لکي ٿو ته:

> ٻي اها ڳالهه ته مارڪسي تنقيد عملي طور فني هيئيت جي مسئلن تي تمام گهٽ توجهڏنو. جڏهن ته ان کان وڏيڪ زور سياسي موضوعن ۽ مسئلن تي ڏنو آهي، مارڪس جو خيال هيو ته ادب ۾ هيئت ۽ موضوع جي وحدت واضع هجڻ گهرجي. مارڪس پنهنجي ابتدائي غنائي نظمن کي ان ڪري باه جي نظر ڪري ڇڏيو ڇو ته اهي جذبن کي اپارن پيا. مارڪس حد درجي جي هيئتي تحرير کي شڪ جي نظر سان ڏسندو هو. هن سليسين بنڪرون جي گيتن تي مبني مضمون ۾ دعويٰ ڪئي هئي ته ادب صرف هيئتي پهلو تي توجهه ڏيڻ جي ڪري گمراه ڪندڙ موضوع (pervert content) پيدا ڪندو آهي ۽ ان ۾ ادبي هيئت تي لغويت (Vulgarity) جي مهر لڳي وڃي ٿي. (ايگلٽن 2017 31)

4. تحليل نفسي Psychoanalysis:هي ٿيوري ادب جي تجزيي جي نفسياتي طريقي ڪار سان تعلق رکي ٿي. اٹويهين صدي جي آغاز ۾ نفسيات جي مختلف موضوعن تي تحقيق جي شروعات ٿي چڪي هئي ۽ ماهرن نفسياتي بيمارين ۽ ان جي علاج لاءِ ڪوششون پئي ڪيون. نفسيات تي گهڻن ئي ماهرن لکيو آهي پر انهن مڙني مان سگمنڊ فرائيڊ جي تحليل نفسي ٿيوري وڏي شهرت جي حامل رهي آهي. تحليل نفسي فقط علاج جو طريقو نه پر تحقيق جو به هڪ طريقي ڪار آهي. تحليل نفسي زندگي جي باري ۾ هڪ فلسفياٹو نڪته نظر به آهي. بعد ۾ ان کي ادبي تجزين لاءِ استعمال ڪيو ويو.

> ادبي دنيا ۾ ادبي ڪردارن جي نفسياتي ڇنڊڇاڻ ته اوائلي دؤر کان ئي ٿيندي رهي هئي ليڪن فرائيڊ جي تحليل نفسي واري نظريي کانپوءِ ادب فهميءَ ۾ ان باقاعده هڪ طريقي ڪار (Method) واري جاءِ ورتي. فرائيڊ کان پوءِ ڪارل ينگ ۽ لاڪان به وڏا نفسياتدان آهن، جن پڻ ادب فهميءَ ۾ تحليلِ نفسي واري طريقي ۾ قدر جوڳا اضافا ڪيا آهن. جڏهن ته نارٿراپ فراءِ ۽

هئرالڊبلوم وري وڏا ادبي نقاد آهن، جن هي طريقو استعمال ڪندي، ادبي نظريي ۽ عملي تنقيد ۾ وڏو ڪم ڪيو آهي (لغاري 2016 110)

5.بيئڪيت پڇاڻان Post colonialism:

هيءُ هڪ سياسي، معاشي، ثقافتي ۽ خاص طور ادبي اصطلاح آهي.ان جي لفظي معنيٰ 'بيئڪيت واري دؤر کان پوءِ ' آهي. پر جڏهن ان کي ادبي اصطلاح طور ڏسنداسين ته اها هڪ ادبي تنقيدي ٿيوري آهي. ان لاءِ ڪي نقاد 'بيئڪيت پڇاڻان مطالعو' جا لفظ به استعمال ڪندا آهن. بيئڪيت پڇاڻان مطالعو، ڪالونيل ڊسڪورس جو مطالعو آهي.هن ۾ بيئڪي ۽ بيئڪيت پڇاڻان واري دؤر جي ادب جو مطالعو ڪيو ويندو آهي. هن مطالعي ۾ قابض ۽ قبضي هيٺ آيل جي وچ ۾ثقافتي لاڳاپن جو ادبي متن جي تجزيي ذريعي مطالعو ڪيو ويندو آهي.

> انهيءَ مطالعي ذريعي سموري علم ۽ ادب، ثقافت، سڃاڻپ، سياست، معيشت ۽ ٻوليءَ تي سامراجي اثرن جو جائزو ونجي ٿو ۽ ان بعد جوابي اثرن(Counter effect) لاءِ جاکوڙجي ٿو. بيئڪيت پڇاڻان مطالعو علم جي سيني شاخن تائين ڦهليل آهي. ادب کان وٺي لسانيات، ٻولي، اينٿروپالاجي کان وٺي سياست ۽ معاشيات وغيره جو بيئڪيت پڇاڻان مطالعو ڪيو ويندو آهي ۽ ان جي پسمنظر ۾ سامراجي بيئڪي سوچ ۽ اثرن جو جائزو ورتو ويندو آهي. (لاشاري 2011، 60)

ادب جي بيئڪيت پڇاڻان مطالعن جا جيڪي بنياد وجهندڙ آهن، انهن ۾ فرانز فيننFrantz Fanon جونالو سرفهرست آهي. هو لسانيات جو ماهر هو. هن جو جنم هڪ فرانسيسي بيئڪي جزيري ڪيريبين ۾ ٿيو.'فرانسيسي سامراج خلاف باقاعدي ڀهريون مزاحمتي رويو اختيار ڪندڙ عظيم ليکڪ هو. فينن قابض ۽ قبضي هيٺ آيل جي نفسيات جو مطالعو ڪيو.' (سهيل2019 533)

بيئڪيت پڇاڙان مطالعو، ايڊورڊ سعيد جي ڪتاب ’Orientalism‘ (اوڀر شناسي-1978ع) ذريعي وڏيڪ مضبوط ٿيو. جڏهن ته بيئڪي ٿيوري باقاعده ادبي تنقيدي نظريي طور 1980ع کان روشناس ٿي. سعيد جي ان ڪتاب جو جوهر اهو آهي ته:

> اولهه جي مفڪرن، اوڀر جو علم حاصل ڪري، اوڀر جي جيڪا تصوير پيش ڪئي، اها نسلي امتياز ۽ سامراجي سوچ جي تابع هئي. بيئڪي ذهنيت سان اوڀر جو مطالعو ڪيوويو ۽ پوءِ اوڀر جي هڪ ڏندڪٿائي تصوير ٺاهي وئي، جيڪا سراسر سامراج جي مفاد وٽان هئي. اولهہ جي مفڪرن اوڀر جي متعلق علم حاصل ڪري جيڪي مفروضا قائم ڪيا جهڙوڪ: اوڀر، اولهہ کان پوئتي پيل آهي، اوڀر جي تهذيب ۽ ثقافت جي ڪابه حيثيت نه آهي، اوڀر جي ڪا به تاريخ نه آهي، اوڀر جو ادب اولهہ جي هڪ ڪٻٽ جيترو آهي، اوڀر جو ماڻهو سست، ڪاهل، جاهل، پوئتي پيل، وحشي، جنگلي ۽ جانور جيتري حيثيت جو آهي. اوڀر ان جي قابل نه آهي جو هو حڪومت ڪري سگهي، ان ڪري ان تي حڪومت ڪرڻ، مهذب بڻائڻ، شهري بڻائڻ ۽ ان کي تميز سيکارڻ جو ڪم اولهہ جي ماڻهن جي حوالي آهي. (سهيل،2019، 537)

هندستان ۾بيئڪيت پڇاڙان تنقيد جو هڪ اهم نالو گائيتري چڪروتي آهي. گائيتري جو اهم ڪم هندستان جي پيڙهيل طبقي ’دلت‘ جي باري ۾ آهي. سندس بيئڪيت پڇاڙان بابت اهم ڪتاب The postcolonial critic ۽ A critic of Postcolonial Reason آهن. هن بيئڪيت پڇاڙان ۽ عورتزاد تنقيد جون حدون پاڻ ۾ ملايون آهن.بيئڪيت پڇاڙان تنقيد جي سلسلي ۾ چوٿون نالو هومي ڪي ڀاڀا جو آهي، جيڪو هندستاني نقاد آهي. ڀاڀا جي اهم تصنيف The location of culture (1990) آهي، جنهن ۾ ڀاڀا بيئڪي اصطلاح

وضع ڪيا آهن. انهن اصطلاحن کي ثقافتي مطالعن ۾ وڏي اهميت حاصل آهي. اهي هي آهن: Mimicry 1 نقل2. Hybridity دوغليت Ambivalence.3 ٻپڙو.

6.جديديت پڇاڙان Post Modernism:

جديديت پڇاڙان هڪ وسيع فڪر آهي جنهن جو تعلق گهڻن شعبن تائين ڦهليل آهي. انهن ۾ فلسفو، سياسي، سماجي، سائنسي، جديد اليڪٽرانڪ ميڊيا، نفسياتي، معاشي ۽ ادبي شعبا به شامل آهن. ڪي هن کي هڪ معروضي صورتحال سان مشابهه ڪن ٿا. ادبي ٿيوري ۾ (متن جي پڙهت) ان جو اطلاق ڪيو وڃي ٿو. هن جي وسيع نظريي سببان ادبي ٿيوري ۾ به ان کي مختلف نظرين سان سلهاڙيو وڃي ٿو:

ادب ۾ جديديت پڇاڙان جوبنياد ٽن تحريڪن يا نظرين ۾ ملي ٿو. پهرين ساختيات، ٻي ساختيات پڇاڙان ۽ ٽين پچ گهڙ. جيڪ ڏريڊا جڏهن سوسيئر جي لساني ساختيات تي تنقيد ڪندي اِها دعويٰ ڪئي ته: ’درحقيقت ڪنهن به مخصوص معنيٰ جو ڪوبه تصور ئي ڪونهي ۽ ٻولي لفظن جي آزاد راند آهي.‘ (پروين 2016 264) جديديت ۽ جديديت پڇاڙان نظرين ۾ فرق کي ڊاڪٽر غفور ميمڻ هيئن بيان ڪيو آهي:

> مابعد جديديت جي مڪمل وصف اڄ تائين ڪنهن به نه ڏني آهي، پر ايترو ضرور آهي ته مابعد جديديت هڪ ئي وقت ۾ مختلف تضادن وارا تصور ۽ هاجا ڪٺي آئي. جديديت ۽ مابعد جديديت ۾ فرق اسان هيئن ڪري سگهون ٿا ته: جديديت ۾ مرڪزيت هئي، تاريخ ۽ ڪلچر هو، رٿابندي ۽ تخليق هئي پر مابعد جديديت ۾ لامرڪزيت، مايا، عدم تعين، انتشار، هٽرادو موضوع ۽ رينڊم اسٽائيل موجود آهي. (ميمڻ 2010 93)

ٻين نظرين جي پيٽ ۾ سنڌي ادب جي تنقيد ۽ تحقيقي مطالعن ۾ جديديت پڇاڙان تي ڪجهه مواد موجود آهي. خاص ڪري ڊاڪٽر غفور ميمڻ جا مقالا ۽ ڪتاب ان ٿيوري تي چڱو مواد

ميسر ڪري ڏين ٿا. ڊاڪٽر ساجده پروين جو پي ايچ ڊي جو مقالو ’جديد ادبي تنقيدي نظرين ۽ لاڙن جو سنڌي ادب تي اثر‘ سنڌي ۾ ادبي ٿيوري جي باري هڪ اهم دستاويز آهي.
جديديت پڄاڻان جا ڪي مکيه موضوع جن هن دؤر کي متاثر ڪيو آهي. انهن کي مٿي ذڪر ڪيل ليکڪن بيان ڪيو آهي.
حقيقت کان مٿاهين حقيقت Hyper Reality: ’جديديت پڄاڻان اسان کي حقيقتن کان مٿاهين حقيقت ذريعي اسان کي ماضيءَ کان ڪٽي ڇڏيو ۽ تاريخ جو خاتمو ٿي ويو.‘ (ميمڻ 2020 47)

> هائپر ريئلٽي اڄ جي دؤر جي اهم صورت حال آهي. جنهن جي وسيلي نقل ۽ ڪوڙ اصل جي جڳهه وٺندو آهي. پر اهڙي طرح جو اصل پنهنجي صداقت ئي وڃائي ويهي بلڪ سندس سڃاڻپ به نقل جي ذريعي ٿئي. هي رجحان جديديت پڄاڻان جو هڪ اهم ۽ ضروري جز آهي.(ميمڻ 2020 57)

جديديت پڄاڻان ۽ جنس Sex and Post Modernism:

> جديديت پڄاڻان ۾ جنس ڪا شرم و حيا، قدرن جي دائري ۾ نه ٿي اچي. بلڪه جنسي Activity هڪ عام تصور آهي جنهن کي مارڪيٽ استعمال ڪيو آهي. جڏهن عورت ۽ مرد جي تفريق ئي نه رهي ته پو جنس معيوب نه آهي.اهڙي صورت حال ۾ عورت يا مرد پنهنجي جواني کي وکر وانگر مارڪيٽ ۾ ڪيش ڪرائي سگهي ٿو. (ميمڻ 2020 67)

ڪاري مسخري Black Humour:

> جديديت پڄاڻان دؤر جو هڪ اهڙو رجحان، جنهن ۾ ڏکن، اذيتن، بيمارين، آفتن ۽ موت کي به ڪمرشلائيز ڪيو ويندو آهي. انسان جي پوڳنا کي مذاق بنائي مسخري جو نئون انداز متعارف ڪرايو ويو. هي رجحان پهريون ادب

۾ نروار ٿيو. آهستي آهستي سماجي بنجي ويو. (ميمڻ 2020 70)

پيا موضوع جن ۾ جادوئي حقيقت نگاري Magic Realism، لکٽين جي ملاوٽ Intertextuality، ماورائي افسانوي ادب Meta Fiction، پاڳلپڻو Paranoia، ٽڪرا ٽڪرا ٿيل ادب Fragmentation وغيره اچي وڃن ٿا. جديديت پڄاڻان هڪ وسيع نظريو آهي جنهن جو ميدان نظرين، وصفن، اصطلاحن، موضوعن، طريقي ڪارن ۽ فني گهرجن جو پنڊار آهي، هتي ان جي ادبي ٿيوري جي هڪ اهم نظريي طور فقط جهلڪ پيش ڪئي وئي آهي.

ادبي ٿيوري ۾ پيا گهڻا نظريا ۽ رخ به موجود آهن ۽ وقت گذرڻ سان انهن ۾ اضافو ٿيندو رهي ٿو.

حوالا:

پروين، ساجده.(2016) جديدادبي تنقيدي نظرين ۽ لاڙن جو سنڌي ادب تي اثر. ڪراچي، سنڌ: ڪراچي يونيورسٽي.

سيوهاڻي، حڪيم فتح محمد (1956) آفتاب ادب. ڄام شورو، سنڌ: سنڌي ادبي بورڊ

لغاري، اڪبر.(2016) ادبي تنقيد جي تاريخ. سکر، سنڌ: ماءِ پبليڪيشن.

لاشاري، مبارڪ علي.(2011)جديديت پڄاڻان ۽ بيئڪيت پڄاڻان. حيدرآباد، سنڌ: ڊاڪٽر قاضي غفار پبليڪيشن.

لاشاري، مبارڪ علي.(2013) جديد ادبي تنقيدي نظريا. سکر، سنڌ: ماءِ پبليڪيشن.

مهر، ممتاز.(2013).ويچار. ڪراچي، سنڌ: نئون نياپو اڪيڊمي سچل ڳوٺ گلشن اقبال ٽائون.

ميمڻ، غفور، ڊاڪٽر.(2010) مابعد جديديت فڪر کان ادب تائين. ڪلاچي ريسرچ جنرل جلد 13 شمارو2. ڪراچي، سنڌ: شاه عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي يونيورسٽي.

ميمڻ، ڊاڪٽر، غفور.(2020) عالمگيريت ۽ انسان. دڙو، سنڌ: سچائي اشاعت گهر.
سهيل،آمر.(2022).ادبي ٿيوري: مبادات اور نظريات. معيار ريسرچ جنرل: واليم 14 نمبر 01. اسلام آباد، پاڪستان:اردو ڊپارٽمينٽ انٽر نيشل اسلامڪ يونيورسٽي.
نير، ناصر عباس.(2009).لسانيات اور تنقيد. اسلام آباد، پاڪستان: پورب اڪيڊمي.
ٽيري ايگلٽن.(2017).مارڪسيت اور ادبي تنقيد. مترجم: ملڪ، ڊاڪٽر رغبت شميم. لاهور، پنجاب: ڪتاب محل.
ٽيري، ايگلٽن،.(2019).ادبي ٿيوري ايڪ تعارف. مترجم: آڪاش، منور. لاهور، پنجاب: عڪس پبليڪيشن.
سهيل، آمر.(2019) نوآباديات و مابعد نو آباديات. لاهور، پنجاب: عڪس پبليڪيشن.
Eagleton, Terry.Literary Theory: An Introduction.(2008) unites states University of Minnesota press.
)iep.utm.edu/literary/#H5(Literary theory, Internet Encyclopaedia of Philosophy
M.H,Abrams. (2009)A Glossary of Literary Terms. GEOFFREY GALT HARPHAM national Humanities centre.

.